

XX. YÜZYILDA TATARLARDA MİLLÎ KİMLİK SORUNU

Prof. Dr. NADİR DEVLET

"**Tatar**" adı: VIII. y.y.'a ait Orhun-Yenisey yazıtlarında "Türk" (kuvvet, güç) adının dışında "Tokuz Tatar" ve "Otuz Tatar" tamlamalarında "Tatar" adına da rastlamaktayız. Buna göre, 9 veya 30 kabileden müteşekkil bu halk, Radloff ile Thomsen'in ifadelerince "Moğol", Barthold'un fikrinde "muhtemelen gayrı Türk" idi¹. Avrupalılar ve bilhassa Ruslar, Çingiz devrinden itibaren Türk-Moğol devletine "Tatar" İmparatorluğu ve halkına da (Türk ve Moğolları birbirinden ayırma gereğini duymadan) "Tatar" demişlerdir. Sonraları Ruslar, zaptettikleri Kazan, Asturahan, Kırım, Sibir, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da umumiyetle "Tatar" tesmiye etmişler, fakat bu adı hiçbir zaman "Moğol" anlamında kullanmamışlardır². Hakikatte, Tatar sözü de Türkler için yabancı sayılmaz. Kaşgarlı Mahmud "Tatar: Türklerden bir zümredir" demektedir ve eserinin birçok yerinde Tatarı da Türk uruğları arasında saymaktadır. Batı ilim dünyasında da, Türk ve Tatar sözleri türlü türlü ve karmaşık mefhumlar için kullanılmıştır. Bir vakitler gerek politika dilinde, gerekse, etnoloji, tarih, etnoğrafya ve coğrafya eserlerinde hep "Tatar" yahut tahrif edilerek "Tartar" adları kullanılmıştır³. Son dönem araştırmacılarının bir kısmı ise Tatarların büyük Türk ailesinin öz evladı olduğu fikrindedirler⁴. Esasında bu konuda ne Türk kökenli ne de yabancı araştırmacıların itirazı yoktur.

Bugün ise eski SSCB'de yaşayan iki halk resmî olarak "Tatar" adını kendi uluslarını ifade etmek için kullanıyorlar. Bunların ilki Tataristan, Başkurdistan ve çevresindeki cumhuriyet ve ülkelerde (oblast) ayrıca Orta Asya'da yaşayan 7 milyonluk Kazan Tatarları ile Kırım'ın en eski sakinlerinden Kırım Tatarlarıdır. Ancak Kırımlılar bu adı "Kırım Tatarı" şeklinde vurgulayarak kullanırlarken, Kazan Tatarları doğrudan doğruya her hangi bir belirtmeye

¹ G. Jaeschke, "Zur Geschichte des Namen "Tatar"", *Reşit Rahmeti Arat İçin* (Ankara 1966), s. 278.

² A. Temir, "Tatar sözünün menşei hakkında", *Kazan*, sayı 3 (Ankara 1971), s. 41.

³ A. Taymas, "Türklüğe ve Türkçülüğe dair", *Türk Yurdu*, XXVI, sayı 1 (Eylül 1942), s. 18.

⁴ T. Cemil, "Tatar Adı", *Karadeniz*, sayı 1 (Nisan 1990), s. 6.

ihtiyaç duymadan (yâni Kazan Tatarı veya İdilboyu Tatarı v.b.) "Tatar" şeklinde millî adları olarak kullanılmaktadırlar.

"Tatar" adı üzerindeki tartışmalar: "Tatar" adının millî kimliği belirten bir ad olarak kullanılmasının tarihi oldukça karmaşıktır. Çarlık döneminde Türkler genelde "Müslüman" kimliğine bürünmüş olup, düzenledikleri genel toplantılarını dahi bu adla belirtme ihtiyacını veya mecburiyetini hissetmişlerdi⁵.

Rusların Altın Orda Devleti dönemini "Tatarskoe İgo (Tatar zulmü)" diye adlandırarak bu ada menfi bir anlam kazandırmış olmaları dolayısıyla "Tatar" adının Ruslar tarafından kasıtlı olarak takıldığı hususundaki görüş kuvvetli idi. Diğer yandan Rusya'daki Türkler arasında milliyet şuuruna nazaran ümmetçilik şuurunun güçlü olması da genel ad olarak "Tatar" veya "Türk"ü kullanmak yerine "Müslüman" adını kullanmalarında şüphesiz çok etkili oluyordu.

XIX. y.y.'da ise bu konu ciddi olarak tartışılmaya başlandı. Meşhur din âlimi ve tarihçi Şihabeddin Mercani (1818-1889) mühim eseri olan *Müstefad ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*'da bu konuyu aşağıdaki satırları ile gündeme getirenlerden biri oldu. O bu eserinde şunları yazmıştır:

"... İ Mesken! ägärdä sineñ "möleman"dan başqa ber isemeñne din häm millätneñ döşmanı belmäsä ide, sine, älbättä "möselman" dip döşman kürerlär ide. Tatar bulmasañ, Ğaräp, Tacik, Nuğay tügel, Qıtay, Rus, Fransuz häm Nemets ta tügel, inde kem bulırsıñ ? Yaxşı Sart, Çirmeş, Mukşı, Ar xalıqlarıñ barlıqların belmäğänlär, sine ul isemnärneñ berse belän atamağanlar. ägär şulay bulğan bulsa, üzeñne Çirmeş yaki Mukşı sanap, şuña riza bulıp yörer ideñme?..."⁶ Ş. Mercani bu ifadesi ile kendi öz "Tatar" adından utananlara veya kullanmayanlara bir uyarı yapmak istemiştir.

Zamandaşı ansiklopedist ve Tatar edebiyatının gelişmesinde eserleri ile mühim rol oynayan Abdülkayyum Nasırı (1824-1902) de Tatarlar tarafından kullanılan dile "Tatarca" denilmesi gerektiğini aşağıdaki satırlarla katı bir biçimde vurgulamıştır:

⁵ Fazla bilgi için bk. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara 1985).

⁶ Ş. Märcani, *Möstäfad el-äxbar fi äxvali Qazan ve Bolğar* (Kazan 1989), s. 43 v.d.

"...Biz Tatarbız ... Bazı erbab-ı inadından işitsin ki Tatar tilin tilge hesaplamaz. Süphan Allah el-Azim, halk ilmi-i tevarih bilmegenliginden nâşi Tatar lafzına tahammül kılmaga takatları yoktur... Tatar ve Moğol kadim zamanda iki kavim ve tilleri dahi iki türlü til idi. Uzak zamanlardan beri birbirine ka-tuşa-katuşa daha meşhuru Tatar tili dip kalmıştır. Lakin mezkûr tarihten tâ bu zamanımıza kadar Tatar tilimize hizmetçiler bula kilmegen sebebli Tatar tilimiz artta gayet baid yuklap kalmıştır... Milletimiz halkını Tatar tesmiye kıl-sam yaratmadılar, Tatar tili disem yaratmadılar..."⁷.

Ancak bu "Tatarcılık" akımının dışında bir kesim aydın da ideolojik olarak "Türkçülüğü" destekliyordu. Bunlar arasında tanınmış din adamı, yazar, gazeteci ve son dönemin müftüsü Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) de vardı. Onun ise kendi döneminde basturalamayan, ancak son yıllarda yayınlanan *Bolğar vâ Qazan Törekläre* adlı eserinden anlaşılacağı üzere halkının "Kazan Türkleri" şeklinde adlandırılmasını arzuluyordu⁸.

Fakat 1905 1. Rus ihtilali döneminde İdil-Ural'da olduğu gibi Kırım'da da "Tatar" adı taraftarları bir hayliydi. Kırım'da Hasan Sabri Ayvaz(ov) gibi şahısların "Tatar" adını reddetmeleri gençlerde menfi bir his uyandırmıştı. Türklüğü sevmekte samimi olan bu gençler Tatarlığı da inkâra yaşamıyorlardı. Zaten aydınlar günlük hayatta ve neşriyatta kendilerini hep "Tatar" diye anıyorlardı⁹.

"Türk-Tatar" adı: XIX. y.y. sonu ile XX. y.y.'ın başında Tatar halkının kimlik arayışı daha doğrusu öz kimliğine nasıl bir ad vereceği hususu hayli canlı tartışmalara neden oluyordu. "Türkçülerle", "Tatarcıların" bir uzlaşması neticesi olarak 1917 ihtilâlinin yaklaştığı dönemlerde yeni bir tâbirin, yâni "Türk-Tatar" adının kullanılmaya başlandığına şahit oluyoruz. Çünkü "Tatarcılar" da kendilerinin Türk (Türki) soydan geldiklerini inkâr etmiyorlardı. "Türkçüler" ise Tatarların Türk soyundan olmalarına rağmen gerek dil, gerek edebiyat, gerek tarih, gerek âdet-örf olarak diğer Türk boylarından farklılıklara veya kendilerine has özelliklere sahip olduklarını kabul ediyorlardı. Neticede Tatar halkının, daha doğrusu İdil-Ural ve Sibir bölgesindeki Türk soyluların ortak kimliğini vurgulamak isteyenler "Türk-Tatar" adını kullanmaya başladılar. Mesela tanınmış tarihçi Zeki Velidi (Togan)'ın 1917

⁷ N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli...*, s. 164.

⁸ R. Fâxrâdinev, *Bolğar vâ Qazan Törekläre* (Kazan 1993).

⁹ C. S. Kırimer, *Bazı Hauralar* (İstanbul 1993), s. 57.

yılında Kazan'da basılan ilk bilimsel eserinin adı da *Kıskaçca Türk-Tatar Tarihi* adını taşıyordu¹⁰. Bu tâbir siyasi mahiyet de alarak 1917 sonunda Ufa'da toplanan kısa ömürlü "İç Rusya ve Sibir Müslüman Türk-Tatarları Millet Meclisi"nde de kendi yerini buldu. Bu ad daha sonra Bolşevikler tarafından yasaklanmışsa da, muhaciriyette uzun yıllar kullanıldı. Hatta meşhur yazar ve cemiyet hâdimi Müstecip Ülküsal'ın son yıllarda yayınlanan eserinin başlığında da "Türk-Tatar" tâbirini kullanması dikkati çekmektedir¹¹.

Sovyet döneminde "Tatar" adı: Bolşeviklerin iktidarı sağlamlaştırmalarından sonra İdil-Ural bölgesindeki Türklerin birliğini ön gören "Millet Meclisi" hareketi ile "İdil-Ural Ştatu (Devleti)" projesi suya düşünce Ruslar bu bölgede üç ayrı muhtar Türk cumhuriyeti (Tataristan- Başkurdistan ve Çuvaşistan) tesis ederek bu adları da resmileştirmiş oldular. Yâni "Türk-Tatar" adının kullanılmasına gerek kalmamıştı ve ayrıca bunun kullanılmasına izin de verilmiyordu. "Türk-Tatar" adı aynı edebi dili kullanan ve bir hayli yünden birbirlerine çok yakın olan "Başkurt" alt kimliğini de içine almak istemişse de, Zeki Velidi (Togan) liderliğinde başlatılan "Başkurtluk" mücadelesi bu şuurun güçlenmesi ve Sovyetlerin uygulaması ile millî kimliğe dönüşmesine de neden oldu. Tataristan'da yaşayanlar ise kendilerine resmen verilen "Tatar" adı ve onun yarattığı "Tatar" millî kimliği ile yaşamaya başladılar. Sovyet döneminde basılan ilk tarih kitaplarından biri olan meşhur tarihçi Aziz Ubeydull(in)'in eserinin adı da *Tatar Tarihi* olmuştur¹².

"Kırım Tatar" tâbiri : Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemlerde "Türk-Tatar" adıyla birlikte "Tatar", "Kırım Tatar", "Kırım Tatar Nogayları" gibi adların yaşadığını görmekteyiz¹³. Daha sonraları ise "Kırım Tatar" adı resmen yerleşti¹⁴. Bu durum topyekün sürgüne maruz bırakıldıkları 18 Mayıs 1944 yılına kadar sürdü. SSCB'de 2. Dünya Savaşı esnasında sürgün edilen bir hayli etnik topluluk 1950'li yılların sonlarına doğru aklanarak, ülkelerine dönme, bazı siyasi imkânlar ve kültürel faaliyetlerine devam etme hakkı elde etmişlerse de, Kırım Tatarı, Meshet Türkü ve Volga Almanları tam anlamda aklanamayarak bir hayli haklardan mahrum bırakıldılar. Ancak bazı kültürel haklar verilerek Taşkent'te *Lenin Bayrağı*

¹⁰ A. Z. Vâliidi, *Qısqaça Törek-Tatar Tarixi* (Kazan 1992).

¹¹ M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları. Dün-Bugün-Yarın* (İstanbul 1980).

¹² Ğ. Ğâziz (Ğubâyduллин), *Tatar Tarixi* (Kazan 1923).

¹³ Msl. bk. O. Akçokraklı, "Kırım'da Tatar Tamgaları", *Emel*, sayı 135 (Nisan - Haziran 1983), s. 159-180.

¹⁴ Msl. bk. A. Refet, *Qırım Tatar Yırları* (Simferopol 1933).

adlı bir gazete yayınlanmaya başladı¹⁵. Bu gazete uzun yıllar "Kırım Tatar" veya "Tatar" tâbirini kullanamadı. Ancak 1980'li yıllarda bu ad ihtiyatla ve daha sonra yaygın şekilde kullanılarak ayrı bir etnik gurubun mevcudiyeti artık resmen vurgulanmaya başlanmış oldu¹⁶. Daha önceki tarihlerde bir iki eser "Tatar" adıyla yayınlanmışsa da (C. Bekirov, *Tatar Folklorü*, Taşkent 1975 ; R. Tınçerev-Y. Bolat- K. Camanaklı (haz.), *Tatar Halk Masalları*, Taşkent 1975), "Kırım Tatar" adı henüz kullanılamamıştı¹⁷. Bilebildiğimiz kadar "Kırım Tatar" tabirinin kullanıldığı ilk eser 1988'de yayınlanan bir sözlük idi. Bu eser ancak 7 bin kelime ihtiva eden (s. 11-166) ve dilbilgisi bölümünden (s. 167-232) ibaret bir eser idi¹⁸. Burada dikkat edilen bir husus ise artık "Kırım" sözünün "Tatar" sözünden ayrı olmayıp bitişik yazılmasıydı, bu Kırımlıların genel Tatar kimliğinden ayrı mütalaa etmek veya apayrı yeni bir halk topluluğu olarak lanse etmek için olabilir. Rejimin tutumunun değişikliği, o güne kadar resmî olarak yok addedilen Kırım Tatarlarını 1989 nüfus sayımının sonuçlarında kaydetmesinde de görüldü¹⁹. Böylece 1944'ten sonra yok addedilen ve muhtemelen Tatarların nüfusuna dahil edilen Kırım Türkleri rejim tarafından yeniden ayrı bir ulus veya etnik gurup olarak tescil edilmiş oldu ve "Kırım Tatar" tâbiri resmîyet kazandı.

Tataristan'daki "Tatar" adı : 1920'lerden sonra genellikle İdil boyunda yaşayan Kazan Tatarları kendi ulus adları olarak uzun yıllar "Tatar"ı kullandılar. Daha doğrusu katı Sovyet rejimi şartlarında başka bir ad arama konusunun gündeme gelmesi de mümkün değildi. Böylece 60-65 yıl bu konu tartışılmadı. Çünkü Sovyet rejimi bir taraftan "enternasyonalizm, halkların dostluğu, komünist toplum kurma" adına gayr-ı Rus toplulukları Ruslaştırmaya çalışırken, diğer taraftan da Türkî toplulukların bir-birlerinden bağımsız kendi kimliklerini geliştirmeye dikkat ediyordu. Bu gayeyle de Türkî toplulukların alfabeleri 15-16 yıl gibi kısa bir süre içinde iki defa değiştirilmişti (1926-1940 Latin alfabesi, 1940'tan sonra Kril alfabesi). Kril harflerine geçildiği zaman ise her Türk boyuna birbirinden oldukça farklı alfabeler ve

¹⁵ N. Devlet, "Lenin Bayrağı gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk kültürünün bugünkü durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 22 (Şubat 1983), s. 82-90.

¹⁶ *ayn.mkl.*, s. 83.

¹⁷ N. Devlet, "Topyekün sürgününün 40. yılı Kırım Türklerinin sürgün sonrası faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 33 (Aralık 1984), s. 102-129. Ayrıca bk. N. Devlet, "Kırım Tatarlarında çağdaş kültürel gelişmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 57 (Aralık 1988), s. 1-16.

¹⁸ Ş. A. Asanov - A. N. Gakavets - S. M. Useynov (haz), *Kırımtatarça-Rusça Lugat* (Kiev 1988).

¹⁹ N. Devlet, *Çağdaş Türkiler* (İstanbul 1993), s. 265.

orografi kuralları yaratılarak, bu topluluklar birbirlerinin yazılarını anlayamayacakları bir seviyeye indirgenmişti. Bu ve buna benzer siyasi ve kültürel uygulamalar en yakın kardeş toplulukları dahi birbirinden uzaklaştırmış, başka bir ifade ile herkes ancak kendisi ile ilgilenir duruma gelmişti. Bu şartlar içinde yetişenler de ancak kendi etnik kimlikleri ile özleşmek durumunda kalmışlardı. Yani bir üst-kimlik, soybirliği veya akrabalık mühimsenmeyen faktörlere dönüştüler.

Tataristan'da da durum değişik olmadı ve "Tatar" kimliği konusuna tamamen çözülmüş olarak bakılarak, kesin yargılara varıldı. Aşağıdaki satırlar bu görüşe tipik bir örnek teşkil etmektedir:

"... (Qazan Tatarlarının babaları) VI-VII ğasırlarda İdel h m Ural buylarına basıp kerg n türki telle qabil l r bel n İdelne  sul yarında Bolğar bel n k r e h m  ulay uq türki telle uğız-p c n k qabil l rene  qatlaulı qu ılma-sınnan ğybar t bulğan..."²⁰.

Yurtdışında "Tatar" adı : Henüz Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce Osmanlı Türkiyesi'nde de "Tatar" ve "Türk" tartışması ciddi boyutlara ulaşınca tanınmış T rk  ilim adamı Yusuf Akçura bu konuda bir makale yazarak iki tarafı uzlaştırmaya  alıştı²¹. Bolşevik ihtil lini müteakip ise Kırım'dan olsun, İdil-Ural bölgesinden olsun yurtdışında değişik ülkelere sığınmak zorunda olan aydınlar, genelde kendi ülkelerindeki gelişmelerin aksine, uluslarına daha değişik adlar vermeyi tercih ettiler. Kazan Türklerine "Şimal Türkleri" denildiği gibi, İr n Türklerine de "Cenup Türkleri" dıyenler oldu. Fakat bu t birler umumun kabulüne mazhar olmadılar²². Kırımlı aydınlar "Kırım Tatar" tâbiri yerine "Kırım Türkleri" tâbirini kullanırken²³, Kazanlılar da "Tatar" yerine "Kazan Türkleri" veya "İdil-Ural Türkleri" tâbirini tercih ettiler²⁴. Bunlardan A. Battal-Taymas yabancı dillerde çıkan makalelerinde de "Kazan Türkleri" tâbirini kullanıyordu²⁵. Bunların bir istisnasını

²⁰ F. V liev, "Borığı babalarınız kemn r?", *Qazan Utları*, sayı 2 (Kazan 1967), s. 135.

²¹ Y. Akçura, " Türklerle Tatarlar birdir. İki de medeniyete hizmet etmişlerdir", *Altun Armağan* (İstanbul 1328/1912), s. 37-59.

²² Z. V. Togan, " Harici Türklerini ifade eden tabirler", *Türk Yurdu*, XXVI, sayı 1 (Eylül 1942), s. 2.

²³ E. Kırimal, *Der nationale Kampf der Krimt rken* (Emsdetten 1952).

²⁴ A. Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, (Ankara 1966); A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Adas (1875-1940 ?)" (*Kazan*, 1975), s. 1-6.

²⁵ A. Battal-Taymas, "Kasant rkische und Baschkirische Literatur", *Handbuch der Orientalistik, V Bd. Altaistik, I. Abt. Turkologie* (Leiden/Köln 1966), s. 427-441.

ise belki de ülkesinde dahi meşhur bir yazar ve siyasetçi olarak temayüz etmiş olan Ayaz İshaki (İdilli) teşkil ediyordu ve o ihtilâlden önce "Millet Meclisi" tarafından resmî olarak kullanılan "Türk-Tatar" tâbirine sıkıca sarılmıştı²⁶. Çarlık Rusyası kökenli Tatar aydınlarının Türkiye'de "Tatar" adını tercih etmemelerinin bir nedeni de bu kelimenin Türk halkı arasında genel olarak menfi olarak kullanılması olabilir²⁷. Fakat gene de Türkiye'de yaşayan bazı Tatar aydınları, yukarıda belirtilen şahıslar kadar kamu oyununda etkili olmasalar da "Tatar" adı üzerinde ısrar ediyorlardı ve bu ısrar aslında muhaciriyette bulunanların çoğunluğunun samimi görüşünü aksettiriyordu²⁸. Bazı Türk araştırmacılar da bu durumu tesbit ederek, Kazan Türkleri aslen su katılmamış Türk olmalarına rağmen, bugün dahi bu ismi (Tatar) inat ile taşırlar, diye şikayet etmişlerdir²⁹.

Son yıllarda ise SSCB'deki değişmelerin de etkisi ile Türkiye'deki Kırım Tatar kökenli yazarların da "Kırım Türkleri" ile birlikte "Kırım Tatarları" tâbirini de kullandıklarına şahit oluyoruz³⁰. "Kazan Türkleri" tâbirinin yerine "Tatar Türkleri" veya "Tatar" adlarının kullanılmaya başlanması da hemen hemen aynı zamanlara rastlamaktadır³¹. Batılı araştırmacılar da son dönemlerde genelde "Kırım Tatar" ve "Tatar" tâbirlerini kullanmaktadırlar³².

²⁶ Bk. *Yaña Milli Yul* da (1928-1939 Berlin) çıkan makaleleri.

²⁷ "Pis Tatar" (Kırım'dan göç esnasında hastalık nedeniyle Tatarların karantinada bırakılması ve bu yüzden onların pis olarak yorumlanmasının bir neticesi olabilir), "Tatar surathı" (ablak, çirkin suratlılara verilen isim), "Tatar, Tatar işkeleden ... atar" gibi tekerlemeler, XIII. y.y.'da Çingiz'in ordularının Anadolu'ya yaptıkları seferlerde kanlı izler bırakmaları ve bunun Tatarlara (kasıt Moğollar) bağlanması, 1402 Ankara savaşında Timur'un "Kara Tatar" askerlerinin Bayezid'i mağlup ederek Osmanlı Devleti'ni nerede ise ortadan kaldırmaları, 2. Viyana muhasarası esnasında başarısızlığın Kırım Hanlığı'nın atıllarının geri çekilmesine atfedilerek "Tatar ihaneti"nden bahsedilmesi v.b. Türkiye'de hâlâ basit, hatta aydın halk arasında dahi "Tatar" adının menfi yorumları olarak yaşamaktadır.

²⁸ L. Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı* (İstanbul 1962).

²⁹ H. N. Orkun, "Türk sözünün aslına dair", *Türk Yurdu*, sayı 1 (234), (Temmuz 1954), s. 23.

³⁰ Bk. *Emel*, sayı 202 (Mayıs/Haziran 1994).

³¹ *Kazak ve Tatar Türkleri* (İstanbul 1976); "Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Renad Muhammedi ile Sohbet", *Türk Edebiyatı*, sayı 252 (Ekim 1994), s. 37-40; İ. Enginün, "Sırat Köprüsü Sultan Galiev", *Türk Dili*, sayı 511 (Temmuz 1994), s. 48-55.

³² J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen* (Freiburg 1976); İ. Çeneli - A. Gruber, *Krimtatarische Chrestomatie aus Gegenwartstexten* (Wiesbaden 1980); A. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford 1978); J. Strauss, "Language modernization- the case of Tatar and modern Turkish", *Central Asian Survey*, sayı 12(1993), s. 565-576.

"Tatar" adı üzerine tartışmalar : Kırım Tatarları sürgünden anavatanına dönmeye henüz bu yıllarda başladıkları için onlarda henüz bu konuda bilimsel veya başka türlü tartışmaların başladığını gösteren emareler yok gibi.

Eski SSCB'deki Kırım Tatarları arasında şimdilik millî ad konusunda Tataristan'dakine benzer herhangi bir tartışmaya şahit değiliz. Rusların onlarla ilgili yayınlarında "Kırım Tatarı" tâbirini kullandıklarını görmekteyiz³³. Ayrıca Kırım'da kurulan yarı resmî millî teşkilatın adı da "Kırım Tatar Millî Meclisi" olarak tescil edilmiştir³⁴. Bu da Kırım'da halkın çoğunluğunun "Kırım Tatar" adını benimseyip, bunu resmî bir ad olarak kabul ettirmek arzusunun göstermektedir.

Ancak Kırım Hanlığı'nın Rus hâkimiyeti altına düşmesinden (1783) sonra Dobruca bölgesine (Romanya) yerleşmiş olan Kırım Tatarlarının belli başlı ilim adamları ve yazarları arasında da kendi millî kimliklerine ad verme konusunda tam bir fikir birliğinin mevcut olmadığını görmekteyiz. Bunun Dobruca'da Anadolu kökenli Türk azınlığı ile aslen Kırım kökenli olan Tatar azınlığının ortak kimlik oluşturma gayretlerinden kaynaklandığı da düşünülebilir. Bunun dışında Kırım kökenlilerin de kendilerini "Nogay" alt kimliği ile de belirleyen, Kıpçak gurubuna dahil "Kırım Tatarcası" nı kullananlar ile "Kırım Türk " alt kimliği ile belirleyen, Oğuz gurubuna dahil "Kırım Türkçesi" konuşanlar olmak üzere ayrı guruplarda mütalaa etmelerinin de rolü olabilir. Dolayısıyla da "Dobruca Tatarları"³⁵, "Romanya Türkleri"³⁶, "Romanya Nogay-Türk"³⁷ veya "Türk-Tatar", "Kırım Türkçesi (Tatar lehçesi)", "Dobruca Tatar lehçesi", "Romanya Tatarcası" gibi tâbirlerin hepsinin birarada kullanıldığına dahi rastlamaktayız³⁸. Kimlik adını belirlemede kültürel olduğu kadar belki siyasi mülâhazalar da rol oynamaktadır. Bükreş'te yayınlanan *Karadeniz gazetesi* kendini "Romanya Türk-Tatar Topluluğunun yayını" olarak takdim etmektedir. Burada kullanılan "Türk-Tatar" tâbiri Ro-

³³ V. E. Vozgrin, *İstoriçeskie sud'bi krımskih Tatar* (Moskova 1992) ; *Krımşkotatarskoe natsional'noe dvijenie*, I-II (Moskova 1992).

³⁴ Y. Bektöre, "Kırım'da son durum ve Kırım Tatar Millî Meclisi ile görüşmeler", *Kırım*, sayı 2 (Ocak-Mart 1993), s. 3-4.

³⁵ Msl. bk. E. ve N. Mahmut (haz.), *Bozcigit Dobruca Tatar Masalları* (Bükreş 1988), s. 5-14.

³⁶ Msl. bk. M. A. Ekrem - M. A. Hilmiye (haz.), *Tepegöz Dobruca Masalları* (Bükreş 1985), s. 5-11.

³⁷ Msl. bk. C. Bolat (Topl.), "Romanya Nogay-Türk Atasözlerinden", *Renkler* (1992), s. 215-225.

³⁸ İ. H. A. Ziyaeddin (haz.), *Toy şiirler* (Bükreş 1992), s. 5-6.

manya'daki Anadolu kökenli Türklerle, Kırım kökenli Tatarları mı birleştirmektedir, yoksa Kırım Tatarları kendilerini eskiden kullanılan "Türk-Tatar" adıyla mı ifade etmek istemişlerdir, bu konu pek açık değildir. Ayrıca Romanya'daki Kırım kökenlilerin derneği konumundaki "Romanya Müslüman Tatar Türklerinin Demokratik Birliği"ndeki "Tatar Türkleri" ise bu bölge için oldukça yeni bir ifade olarak ortaya çıkmaktadır.

1990'lara doğru eski SSCB'deki değişim rüzgârları Tatarıstan'da "Tatar" millî kimliğinin alt kimliklerini araştırma çalışmalarının hızlanmasına neden oldu. Böylece Tatar ulusunun değişik boyları olan Mişer, Tipter, Kasım Tatarları, Sibir Tatarları ve Kreşinler hakkında yeni incelemeler ortaya çıktı³⁹.

Bir yanda bu bilimsel çalışmalar sürerken, diğer yandan "Tatar" adının yanlış olduğunu, bunun Rusların taktığı ve Tatarların aslında eski İdil boyu Bulgar Devletinin varisleri olarak "Bulgar" adını almaları gerektiği fikrini savunanlar ortaya çıktı. "Bulgar el-Cedid" adlı cemiyevi hareket bu eğilimin en güçlü temsilcisi olarak mücadelesini sertleştirmiş, oldukça etkili basın ve ağız propagandası faaliyetlerini yürütmektedir⁴⁰. Bu hareket en büyük desteği tanınmış bir yazar, biyograf olan ve şimdi Tatarıstan İlimler Akademisi'nin üyesi bulunan Ebrar Kerimull(in)'den buldu. Onun "Tatar" adının millî ad olarak kullanılmasının yanlış olduğunu ileri sürdüğü eseri çok yankı yarattı. Bu eserin çok yüksek tirajlarda başta 1988'de Rusça ve daha sonra 1991'de ise Tatarca olarak yayınlanması da çok ilginçti⁴¹. Onun bilimsel olmaktan ziyade popüler mahiyetteki bu eseri haklı olarak bir hayli tarihinin tepkisine sebep oldu. Çünkü "Bulgarcılık" hareketi, zaten millî şuur konusunda hayli zayıflamış olan bir kısım Tatar'ın kendisini 1989 nüfus sayımında "Bulgar" diye kaydetmelerine neden olmuş ve böylece az da olsa Tatarların toplam sayılarını menfi yönden etkilemişti. Bu tartışmaya katılanlardan biri de, bu yıl kendisini kaybettiğimiz, tanınmış ilim adamı Alfred Halik(ov) idi. O halkın kendi adını belirlemesi konusunda referandum bile

³⁹ Yu. G. Muhametşin, *Tatarı-Kryaşeni (istoriko-etnografiçeskoe issledovanie materialnoy kul'turi, seredino XIX-naçalo XX v.)* (Moskova 1977) ; F. Şarifullina, "Qasıym Tatarları", *Qazan Utları*, sayı 5 (1990), s. 172-175 ; F. Şarifullina, *Kasimovskie Tatarı* (Kazan 1991) ; A. M. Orlov, *Meşçera, Meşçeryaki, Mişare* (Kazan 1992) ; D. G. Tumaşeva, *Slovar' dialektov Sibirskih Tatar* (Kazan 1992).

⁴⁰ N. Devlet, "A struggle for independence in the Russian Federation : in the case of the Tatars", *CEMOTI*, sayı 16 (Temmuz-Aralık 1993), s. 63-82.

⁴¹ A. Karimullin, *Tatarı: Etnos i Etnonim* (Kazan 1988) ; E. Kärimullin, *Tatarlar : İsemebez hām cismebez* (Kazan 1991).

yapılmasını teklif etmişti⁴². Bu konuyu önce Sovyet döneminde hemen hemen yok edilen milli şuuru canlandırarak hâl edilmesini savunanlar çıktı⁴³. Fakat bu konuda en katı duran, yâni halkın öz adının ezelden beri "Tatar" olduğunu iddia eden tarihçi Ravil Fahretdin(ov) oldu⁴⁴. O, bu görüşünü geliştirip, tarihî delillerle ispatlama yoluna gitti ve "Bulgar " adını propagandasını yapan E. Kerimull(in)'i bir nevi cahillikle suçladı⁴⁵. Şu anda "Tatarcılık" akımının taraftarlarının gayr-ı resmî yayıncılık imkânları ile çok yüksek tirajlı eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz⁴⁶. Gerçekten de "Tatar" etnogenezinde tek bir Bulgar faktörünün değil, bilhassa kullanılan dil Tatarcada, çok etkili olan Kıpçak faktörünün de olduğu inkar edilemez. Ayrıca "Bulgar" konusunda Tatarlara komşu yaşayan diğer bir Türk kavmi Çuvaşların da iddiaları bulunmaktadır. Hatta 1995 yılında Çuvaş Cumhuriyeti kendi cumhuriyetlerinin kuruluşunun 70. yılı ile birlikte "Bulgar Devleti"nin kuruluşunun 1100. yılını birlikte resmî bir merasimle kutlamışlardır. Bunun dışında İdil-Ural bölgesine Bulgarlardan önce gelen değişik Türk kavimleri (msl. Hunlar, Uzlar), daha sonra bu yörelerde yerleşen Peçenekler, Kıpçaklar yerel Fin-Ogur kavimleri veya hatta başka etnik unsurların da karıştığı düşünülebilir. "Tatar" etnogenezindeki ırkî veya kavmî komponentlerin oranları antropoloji gibi özel bilim dalları tarafından tartışılabilir. Ancak millî şuurlanmada dil, tarih, âdet-örfler gibi objektif faktörlerin yanında, bir topluluğa veya ulusa ait olma duygusu gibi sübjektif faktörler de etkili olmaktadır. Bunun cevabını ise her bilim dalı ayrı-ayrı vermeye kalktığı takdirde, oldukça yanılığa düşülecektir. Dolayısıyla ortak bir konsensüs oluşturulması için değişik bilim dallarının ortak paydasını bulmanın dışında, çoğunluğun bu konudaki görüş ve fikirlerini tesbit etmek için derin ve şümüllü sosyolojik araştırmalar gerekecektir.

Sonuç : Kısacası Sovyet döneminde millî şuurun bastırılmış (veya yönlendirilmiş) olması, millî kimliği belirleyen ad konusunda bazı bilimsel veya popüler tartışmaların yapılmasını engellemişti. Şimdi nisbi bir hürriyetin söz

⁴² A. H. Halikov, *Kto mı. Bulgarı ili Tatarı? (Kem bez- Bolğarlar mı, Tatarlar mı?)* (Kazan 1992).

⁴³ T. Kamal, "Tatar ruxı", *Qazan Utları*, sayı 3 (1991), s. 163-166.

⁴⁴ R. Fäxretdinov, "Tatar Tatar mı, Tatar tügel me?", *Miras*, sayı 12 (1992), s. 53-58.

⁴⁵ R. Fäxretdinov, *Tatar uğlı Tatarının*, (Çallı 1993).

⁴⁶ D. M. İshakov, *Tatarı (Populyarnıy oçerk etiçeskoy istorii i demografii)* (Naberejnie Çelnu 1993), (tiraj: 250 bin nüsha); R. Emirxan - V. İmamov, *Tatarların vatan suğışı*, (Yar Çallı 1993), (tiraj : 165 bin nüsha).

konusu olduğu BDT'nda etnik topluluklar kendi geçmiş ve adlarını merakla incelemeye başlamış bulunmaktadır. Ancak sırf bilimsel çalışmalarla gerek Kırım gerekse Kazan Tatarlarının etnik adlarını yeniden belirlemenin veya değiştirmenin mümkün olacağını zannetmiyoruz. Çünkü halk kendi kimliğini "Tatar" adıyla açığa vurma eğilimindedir. Bir dönemler Ruslar tarafından kötülendirilen "Tatar" adını artık çok kimse çekinmeden kullanmaktadır ve bilhassa Ruslar ve diğer yabancılarla birlikte yaşamak zorunda olan Kırım ve Kazan Tatarları millî kimliklerini ancak "Tatar" adıyla açıklayabilmektedirler. Tabii ki anavatanın dışında yaşayanların bir kısmının kendilerini hâlâ "Kırım Türkleri", "Romanya Tatarları/Türkleri", "(Müslüman) Tatar Türkleri", "Kazan Türkleri" veya "İdil-Ural Türkleri"⁴⁷ gibi tâbirlerle kökenlerini belirtmeye devam etmeleri doğaldır. Ancak mühim olan anavatandaki çoğunluğun tercih edeceği addır. Tatarıstan örneğini göz önünde tutarsak burada "Asturahan, Kreşin, Kasım, Sibir, Kırım v.b. Tatarları" bir arada sayma geleneği yerleşmeye başlamıştır. Eski SSCB'de Türki topluluklar birbirlerinin kardeşliğini vurgulama ihtiyacını hissetmedikleri veya öyle bir alışkanlıkları olmadığı halde, Kazan Tatarları Kırım Tatarlarını her fırsatta anmaya, onları kardeş olarak görmeye başlamışlardır. Bunda ortak bir adın kullanılmasının dışında Kırım ve Kazan arasındaki ortak tarihî bağların da rolü olduğu düşünülebilir. Tabii ki bu konuda akademik tartışmaların kesilmesini bekleyemeyiz. Ancak bu konuda son sözün halkın çoğunluğu tarafından söyleneceğini belirtebiliriz. Görünen şudur ki millî kimlik veya hatta üst kimlik olarak ta "Tatar" adının herhangi bir değişime uğramasını beklemek pek gerçekçi olmayacaktır. Çünkü gerek halkın çoğunluğu ve gerekse bilim adamlarının ekseriyeti "Tatar" adından vazgeçmeyi düşünmemektedir. Hatta yurtdışında yaşayan, dolayısıyla doğrudan doğruya siyasî veya kültürel baskı altında kalmamış olan Kırım ve Kazan Tatarlarının da özel olarak kendi aralarında kökenlerini bu kelime ile ifade etmeleri, "Tatar" adının derin kök saldığının doğal göstergesi durumundadır.

Ancak kimlik sorununun bu topluluklarda millî şuurun güçlendiği nisbette daha kolay çözümlenebileceğini söyleyebiliriz. Çünkü mesela Kırım'ın çöl kısmından veya başka bir ifade ile "Nogay" diye adlandırılan Kıpçak ana-diline bağlı zümreler "Tatar" adını benimserken, yalı boyundan olanları

⁴⁷ Bk. "İdil-Ural Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği", *Selam bülteni*, sayı 1 (Mayıs 1994), sayı 2 (Ağustos 1994).

kendilerini "Kırım Türkü" diye ifade etmektedirler⁴⁸. Ancak Rus kaynaklarında olduğu kadar Osmanlı kaynakları da onlara her zaman Tatar adı ile anmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'de ekseriyet "Tatar" adını duyunca Kırım Tatarlarını düşünmektedir.

"Tatar" adının benimsenmesinin bir nedeni de Osmanlı harabeleri üzerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına resmen Türk adını vermesi ve dolayısıyla bu coğrafya içinde oluşan yeni ulusun da "Türk" olarak tescil edilmesi idi. Böylece önceden soybirliğini belirten "Türk" adı artık ekseriyeti Anadolu'da yaşayan, Osmanlı'nın varisi bir ulusun özel adına dönüşmüş oldu. Zaten Türkiye'de de "Türk" kelimesi batıdaki bilimsel çalışmalardan etkilenerek ancak XIX. y.y.'da kullanılmaya, Abdülhamid II'nin son döneminde etkisini göstermeye başlamıştı⁴⁹. Dolayısıyla Sovyet döneminde uluslaşma süreci başlayınca, zaten Türk adını kullanmayan değişik Türk toplulukları Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen v.b. gibi isimlerle tarih sahnesine çıktılar. SSCB'nin dağılması ve neticede bu Türk topluluklarının bir haylisinin kendi millî kimliklerini belirten adlarla kurulan bağımsız cumhuriyetlere kavuşmalarının sonunda, bazı iddialara göre bunların suni olarak takılmış olmasına rağmen, bu adlara sıkıca sarılarak, kendilerini bu ulus adları ile özleştirmektedirler. Soybirliğini ise Türkiye'de genelde resmî olarak red edilen "Türki" (Türkî halklar veya Türkî dilli halklar) kelimesi ile ifade ettikleri için "Türk" adını Anadolu'da yaşayan soydaşlarına has özel bir ulus adı olarak kabul ettiler. Bu siyasi ve kültürel gelişmeler çerçevesinde, zaten eskiden beri mevcut olan "Tatar" adı da soydaşlarından ayrı özelliklere sahip olan bir ulusun özel adı olarak daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

⁴⁸ S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, II (Ankara 1972), s. 86.

⁴⁹ Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 11. bsk. (İstanbul 1977), s. 7-8.